

УДК 332.12(497.1)"1938"
338.45(497.11)"1938"

DOI <https://doi.org/10.31212/tokovi.2023.3.raf.109-131>

Оригинални научни рад/Original scientific paper

Примљен/Received: 12. 9. 2023.

Прихваћен/Accepted: 15. 11. 2023.

Јелена РАФАИЛОВИЋ

Институт за новију историју Србије, Београд
jelena.rafailovic@inis.bg.ac.rs

Територијална распрострањеност индустријских предузећа у Краљевини Југославији 1938. године*

Апстракт: Рад представља покушај да се на основу пописа индустријских предузећа објављеног у *Статистици индустрије Краљевине Југославије* (1941) прикаже територијална распрострањеност творница према гранама индустрије у Краљевини Југославији на основу стања 1938. године. У раду је дат кратак осврт и на питање грађе о статистици индустрије и дефинисања индустријског предузећа.

Кључне речи: индустрија, Краљевина Југославија, статистичка грађа, творница, индустријско предузеће

Процес индустријализације на територији Краљевине Југославије покренут током 19. века развијао се праћен државним дисконтинуитетима који су у одређеној мери усмеравали његову еволуцију.¹ До Другог светског рата, иако уз значајне територијалне политичке промене, инду-

* Чланак је настао као резултат рада у Институту за новију историју Србије који финансира Министарство науке, технолошког развоја и иновација РС, на основу Уговора о реализацији и финансирању научноистраживачког рада НИО у 2023. години бр. 451-03-47/2023-01/200016 од 3. 2. 2023.

1 Nikola Vučo, „Pogled na industrijsku revoluciju u Srbiji u XIX veku“, *Acta Historico-oeconomica Iugoslaviae, Časopis za ekonomsku povijest Jugoslavije* (АНОИ) 1/1974; Никола Вучо, *Развој индустрије у Србији у XIX веку*, (Београд: САНУ, 1981); Jože Šorn, „Doprinos proučavanju problema „industrijska revolucija u jugoslovenskim zemljama“ (s osobitim obzirom na Sloveniju)“, *АНОИ* 1/1974; Kalman Čehak, „Neki aspekti i rezultati industrijalizacije Vojvodine do 1914. godine“, *АНОИ* 1/1974; Igor Karaman, „Osnovna obilježja razvitka industrijske privrede u severnoj Hrvatskoj do Prvoga svjetskog rata“, *АНОИ* 1/1974.

стријализација се кретала у оквиру капиталистичког система, а године пред сам рат представљају врхунац делимично аутохтоног развојка за почетог током 19. века.

Територијална распрострањеност индустријских предузећа у Краљевини Југославији представља један од показатеља индустријализације државе. Везе између простора/територије и економије увелико су препознате у светској литератури о чему сведочи постојање већег броја школа учења, од класичних и неокласичних теорија до новијих, попут Нове економске географије или Праве економске географије.² Основно питање које се поставља у методолошкој литератури јесте питање неравномерног економског просторног развоја. Стога су последњих деценија поменуте школе користиле различите теоријске и методолошке приступе за његово објашњење, што је заједно са гледиштима економске социологије, институционалне економије, теорије културе, еволуционе економије и сродних дисциплина, допринело да питање простора и економије добије на значају.³

У чланку је приказана распрострањеност творница на основу списка индустријских предузећа објављеног у *Статистици индустрије Краљевине Југославије са адресаром индустријских предузећа* публиковане 1941. године од стране Министарства трговине и индустрије. *Статистика индустрије* представља једини системски и систематски приказ југословенске индустрије у ужем смислу, односно, само фабричке производње, без рударства и занатства. Основу за анализу представља списак од 4.280 творница према гранама, врстама и подврстама индустрије, а унутар њих према бановинама, срезовима (за мања места) и местима. Поменути списак односи се на стање индустрије 1938. године када је Министарство након вишегодишњих напора успело да заједно са војним властима сакупи досијеа индустријских предузећа, утврди број фирми и творница и тиме приступи обрађивању статистичког материјала ради објављивања.⁴

2 Paul Krugman, *Development, Geography, and Economic Theory*, (Massachusetts: MIT, 1995); Masahisa Fujita, Paul Krugman, Anthony J. Venables, *The Spatial Economy, Cities, Regions, and International Trade*, (Massachusetts: MIT, 1999); Pierre-Philippe Combes, Thierry Mayer, Jacques-François Thisse, *Economic Geography, The Integration of Regions and Nations*, (Princeton University Press, 2008); Stefan Nikolić, "Determinants of industrial location: Kingdom of Yugoslavia in the interwar period", *European Review of Economic History* 22/2017; Emilija Manić, „Економска географија на почетку новог миленијума – осврт на ‘novu економску географију’“, *Теме* 4/2012; Harry Garretsen, Ron Martin, "Rethinking (New) Economic Geography Models: Taking Geography and History More Seriously", *Spatial Economic Analysis* 2/2010, DOI: 10.1080/17421771003730729. и др.

3 Garretsen, Martin, "Rethinking (New) Economic Geography Models".

4 *Статистика индустрије Краљевине Југославије са адресаром индустријских предузећа*, (Београд: Министарство трговине и индустрије, 1941), 8, 119–171.

*

Проучавање размештаја индустрије у Краљевини Југославији⁵ у великој мери зависи од два чиниоца: први је стање статистичке грађе о индустрији, односно попис самих индустријских предузећа; друго, шта је индустријско предузеће у југословенској краљевини, односно, који су то елементи који једну фирму чине индустријским предузећем? Да би се разумели контекст анализе и (не)могућности за континуирано представљање локације индустрије неопходно је написати пар речи о поменутим темама.

Статистичку грађу за проучавање индустрије Југославије одликују комплексност и разноликост, што отежава истраживање питања које се тичу анализа дугорочних тенденција због недостатка континуитета и доследности података. Одсуство централизоване и континуиране статистичке грађе Краљевине Југославије узроковано је политичком раздвојеношћу до 1918. године, али и недостатком јасно дефинисане, правно уоквирене и организоване централне статистичке институције.⁶ Наиме, општа привредна статистика у Југославији није вођена на једном месту. Након рата, у јуну 1919. године, на основу решења Министарског савета основан је самосталан орган у оквиру Министарства социјалне политике – Дирекција државне статистике. Дирекцији је одмах приступила Управа државне статистике Краљевине Србије, док су статистички одсеци Хрватске, Словеније и Босне и Херцеговине прикључени 1924. године. Током 1929. године Дирекција државне статистике ушла је у састав Министарског савета и промењен јој је назив у Општа државна статистика, док је 1931. постала део Министарства унутрашњих послова. Тек

5 Питање територијалног размештаја индустрије у Краљевини Југославији у историографији није обрађено систематски, већ се представља у оквиру општих економских питања. Видети: Stevan M. Kukoleča, *Industrija Jugoslavije: 1918–1938*, (Beograd: Balkanska štampa, 1941); Sergije Dimitrijević, *Privredni razvitak Jugoslavije od 1918–1941 godine*, (Beograd: Visoka škola političkih nauka, 1961); Mijo Mirković, *Ekonomska historija Jugoslavije*, (Zagreb: Informator, 1968); Smiljana Đurović, *Državna intervencija u industriji Jugoslavije: 1918–1941*, (Beograd: Institut za savremenu istoriju, 1986). У новијој литератури постоје радови који анализирају индустријализацију и локацију индустрије коришћењем економетријског приступа заснованог на подацима Средишњег уреда за осигурање радника о запослености радника: Nikolić, “Determinants of industrial location: Kingdom of Yugoslavia in the interwar period”; Leonard Kukić, Stefan Nikolić, „Regional industrialization in Yugoslavia“, *An Economic History of Regional Industrialization*, ed. Robin C.M. Philips Bas van Leeuwen, Erik Buyst, (Routledge, 2020).

6 Мари-Жанин Чалић, *Социјална историја Србије 1815–1941: успорени напредак у индустријализацији*, (Београд: Clio, 2004), 25. Miroslav Paskojević, „Statistička služba u Jugoslaviji“, *Socijalni arhiv* 8/1937, 157–175; Kukoleča, *Industrija Jugoslavije: 1918–1938*, 1; *Статистика индустрије Краљевине Југославије*, 5–8; Jelena Rafailović, “Economic Structure of the Population in the Kingdom of SCS“, *Tokovi istorije* 3/2019, 80–84.

пет година касније, уредбом од 18. августа 1936. одређени су делокруг и устројство овог одељења у оквиру тог министарства.⁷

Међутим, општа државна статистика није вођена на једном месту, већ је била подељена између више министарстава. Тако је пољопривредну статистику водило Министарство пољопривреде (Одсек за пољопривредну статистику у Одељењу за аграрну политику), статистику рударства и шумарску статистику Министарство шума и рудника, просветну статистику Министарство просвете, статистику саобраћаја Комерцијално одељење Генералне дирекције државних железница и сл.⁸ Према Закону о радњама (1932), индустријску статистику требало је да воде удружења (коморе) трговаца и занатлија-индустријалаца, али се Закон није поштовао у пракси, јер коморе и удружења нису били у могућности да сакупе и објаве комплетне податке, воде статистику радњи и обрађују статистичке податке о стању привреде.⁹ Поред њих, привредну статистику пратили су банске и општинске управе, привредна удружења и приватна лица који су статистичке прегледе објављивали по различитим критеријима, најчешће у дескриптивној форми.¹⁰

У таквим околностима, први званични подаци о статистици индустрије Краљевине Југославије публиковани су тек 1941. године у *Статистици индустрије Краљевине Југославије са адресаром индустријских предузећа* која свеобухватно и целовито приказује индустрију.¹¹ Подат-

7 Paskojević, „Statistička služba u Jugoslaviji“, 159–160.

8 Isto, 159–174.

9 Међу коморама (Занатске коморе у Бањалуци, Сплиту и Скопљу, Индустријска комора у Београду и Трговачко-индустријске и занатске коморе у Љубљани и Дубровнику) највише је урадила Загребачка трговинско-индустријска комора која је сакупљала статистичке податке и периодично објављивала извештаје засноване на разним упитницима и анкетама. Ипак, због непостојања јединственог система рада није била у могућности да објави комплетне податке. Осим тога, није било могуће прецизно разграничити индустријске и занатске радње уз хронични недостатак средстава и квалификованог особља (Paskojević, „Statistička služba u Jugoslaviji“, 159–174).

10 Посебно треба истаћи: Josо Lakatoš, *Jugoslovenska privreda. Jubilarно izdanje „Jugosl. Lloydа“*, (Zagreb: Jugoslovenski Lloyd, 1933); Josо Lakatoš, *Privredni almanah Jugoslovenskog Lloydа*, (Zagreb: Jugoslovenska štampa d. d., 1929); *Статистика спољне трговине Краљевине Југославије за 1929 годину*, Одељење царина Министарство финансија (Београд, 1930); *Petnaest godina Središnjeg ureda za osiguranje radnika: 1922–1937*, (Zagreb: Središnji ured za osiguranje radnika, 1938); М. Б. Тошић, В. М. Ђуричић, А. Вегнер, П. Рудченко, М. Р. Ђорђевић, *Наша народна привреда и национални приход*, (Сарајево: Државна штампарија, 1927); Цветко Грегорић, „Наша индустрија“, *Јубиларни зборник живота и рада Срба, Хрвата и Словенаца, 1918–1928, I део*, (Београд: издање Матице живих и мртвих Краљевине СХС, 1928); Новак Поповић и Душан Мишић, *Наша домаћа привреда: фактори, стање, унапређење*, (Београд: Г. Кон, 1929). и др.

11 *Статистика индустрије Краљевине Југославије*, 5.

ке о индустрији прикупљали су Инспекција земаљске одбране преко војних власти и Министарство трговине и индустрије у периоду од 1934. до 1939. године, са циљем да прибави информације о реалном стању индустрије.¹² Први корак за сакупљање података било је дефинисање сâмог индустријског предузећа.

У Краљевини није постојала јасна дефиниција индустријског предузећа прописана правним актима или законом. До 1932. године била су на снази четири закона о радњама (обртима),¹³ и ни у једном није постојало прецизно тумачење индустријске радње, односно фабрике.¹⁴ У новембру 1931. донет је нови Закон о радњама (обртни закон) који је ступио на снагу 9. марта 1932. године. Ипак, ни нови закон није прецизирао дефиницију заната, кућне индустрије и индустријске радње. Чланови који се односе на разграничења између занатских и индустријских облика рада наводе осамдесет осам различитих занатских делатности, мада није била искључена могућност да се ти послови обављају и као индустријски. Границу између заната и индустрије било је тешко одредити, јер су их често раздвајале нијансе, готово неприметни прелази који су најчешће сврставани у – „индустријске радње у занатском обиму или занатске радње ин-

12 Правни ослонац за сакупљање података од стране војске о индустрији пружио је Закон о земаљској одбрани донет 1930. који је предвидео систематску припрему индустрије за мобилизацију у случају рату. Податке је прикупљала војска, док је обраду вршило одељење Министарства трговине и индустрије. Детаљније о утицају војног сектора на привреду Краљевине Југославије: Mile Bjelajac, *Vojska Kraljevine SHS/Jugoslavije 1923–1935*, (Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 1994).

13 У питању су следећи закони: хрватско-угарски (1884) који је важио на територијама Хрватске, Славоније, Војводине и Међимурја; аустријски Обртни закон (1859–1907) за територије Словеније и Далмације; Наредба о вршењу обрта (1908) у Босни и Херцеговини и Закон о радњама (1910) за територију Краљевине Србије који је 1919. проширен на јужну Србију, Македонију и Црну Гору: Miroslav Festetić, „Predgovor“, *Zakon o radnjama (Obrtni zakon): od 5. novembra 1931 god.: upotpunjen sa najnovijim uredbama i pravilima*, (Zagreb: Tipografija, 1933), III–V.

14 Навешћемо један пример са краја двадесетих година када је Централа индустријских корпорација, уз сарадњу привредних комора, саставила преглед трговачких, занатских и индустријских предузећа Краљевине СХС према стању с краја 1926. године. Како није постојало једнообразно начело да ли се предузеће сматра индустријским или занатским, велики број предузећа је унет у списак иако се радило о занатским радионицама. На територији Србији индустријским предузећима сматрана су она у којима је радило више од 15 радника уз употребу моторне снаге. На територији загребачке коморе индустријским предузећима сматрана су обртна предузећа која су радила са машинама или имала велеобрт с најмање 20 радника. На простору љубљанске коморе као индустрија предузећа означена су она која су имала „творнички значај“ (Грегорић, „Наша индустрија“, 161–162).

дустријског карактера“.¹⁵ Закон о радњама је дефинисао индустријске фабричке радње „с обзиром на начин производње предузећа која израђују, прерађују, дорађују или обрађују производе у радионицама или на сталном месту применом поделе рада и упослују већи број радника, а рад редовно врше уз употребу моторне снаге и производе произвађају за стовариште или по поруџбини у већем обиму. У случају сумње да ли се у оваквим предузећима ради о фабричком начину рада одлучује по саслушању заинтересованих надлежних комора бан“.¹⁶

У таквим околностима статистичка служба Министарства трговине и индустрије прописала је властиту дефиницију индустрије у Упутству за прикупљање статистичких података о индустрији од 29. 12. 1938. године: „под творницом се подразумева постројење способно да производи један или више технолошки сродних производа који према нашим економским приликама могу бити предмет самосталне индустријске производње“. Према критеријима *Статистичке службе* фабрика је требало да располаже машинским погоном од 20 КС и упошљавала 15 радника, док је у случају кудељара требало да располаже машинама за прераду биљног влакна и погонском снагом од 10 КС.¹⁷

На основу ове нове дефиниције индустријске радње, из збирке досијеа прикупљених за око 6.500 производних радњи одабрано је 4.257 досијеа (творница) за 2.940 радњи (фирми). Творница је основна статистичка јединица и она је одређена са чисто техничког гледишта. Једна фирма могла је имати неколико творница – уместо великог предузећа налази се група творница различитих по својој врсти, али у међусобној сарадњи.¹⁸ На крају публикације одштампан је адресар творница према гранама, врстама и подврстама индустрије, а унутар њих према бановинама, срезовима (за мања места) и местима, као допуна статистичким табелама. Према *Статистици индустрије* подаци о броју творница са којима се манипулише идентични су са адресаром на крају *Статистике*: „са списком творница који се налази на крају ове књиге, ова табела (19.) чини једну целину, пошто су творнице у списку сређене истим редом којим су

15 *Статистика индустрије Краљевине Југославије*, 7; *Zakon o radnjama (Obrtni zakon): od 5. novembra 1931 god*, član 32, 19.

16 У члану 32 Закона о радњама прописана је врло неодређена формулација индустријске радње, док су банови били у обавези да пропишу прецизне дефиниције, свако за своје подручје. Осим у неколико случајева, банови ипак нису прописали дефиниције, па је појам индустрије остао врло неодређен. Услед тога, питање категоризације зависило је од воље власника радње хоће ли је увести у регистар индустријских или занатских радњи. Саме коморе и власти нису водили контролу над класификацијом радњи: *Zakon o radnjama (Obrtni zakon): od 5. novembra 1931 god*, član 32, 19; *Статистика индустрије Краљевине Југославије*, 7–8.

17 *Статистика индустрије Краљевине Југославије*, 8–9.

18 *Исто*.

сређени подаци у овој табели. Нпр. у овој табели се наводе статистички подаци за 22 каменолома; из списка се може видети који су то каменоломи и где се они налазе.¹⁹ Међутим, постоје извесна неслагања списка творница и броја творница. Укупан број творница са којима се манипулише у *Статистици* јесте 4.257, док у списку творница постоји запис за укупно 4.280 творница. На пример, у адресару је списак од 97 творница екстрактивне индустрије, док их је у статистичким табелама 96 (разлика је у једној творници цементне робе). Металуршка индустрија броји укупно 43 творнице, мада их је у списку свега 39 (у адресару недостаје творница која се бави топљењем руда и бакра и три творнице руде антимона). За већину индустрија разлике и грешке су минималне и одступање је 5 до 10 творница, осим у текстилној индустрији, где је разлика 14 фабрика.²⁰

Коначна анализа уређена је на основу података о 4.280 творница којима смо доделили информације о ХУ координатама и које су уцртане у софтвере за визуелно анализирање историјских података и географског информационог система.²¹ Мапирањем индустријских творница није нам био циљ само да анимирамо сувопарне цифре, већ да визуелизацијом историјских података боље концептуализујемо читаву проблематику.²²

*

Сумарни преглед творница на територији Краљевине Југославије у потпуности је у складу са структуром и карактеристикама индустрије у међуратном периоду. Најзаступљенија индустријска грана са 32,19% или 1.378 творница била је прехрамбена и пољопривредна индустрија у оквиру које су доминирали млинови жита којих је било 762 (55,2%). Творница у дрвној индустрији, као следећој великој индустрији Југославије, било је скоро двоструко мање (622, односно 14,5%), а међу њима највише стругара (пилана) – 409 или 67,15%. Електрификација Југославије осликавала се кроз постојање 593 (13,8%) електричне централе од којих су 425 биле калоричне централе (71%), 104 хидроцентрале (17%), 25 калорично-хидроцентрале и само 19 трансформаторских станица. У текстилној индустрији забележено је 515 творница текстилне индустрије (12,03%), са највише ткачница 176 (34,17%) и творница које су прерађивале сирово влакно 83 (16,11%).

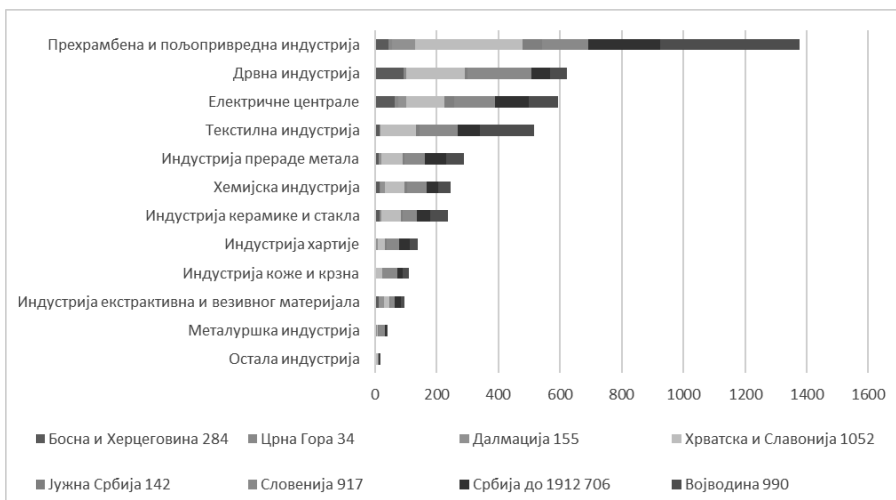
19 Исто, 25.

20 Упоредити податке табеле 19. и Адресара: *Статистика индустрије Краљевине Југославије*, 8, 119–171.

21 У раду је коришћен софтвер отвореног кода Palladio, Office of the Digital Humanities at the NEH, CESTA, Stanford University Libraries.

22 Видети више: David J Staley, *Computers, Visualization, and History: How New Technology Will Transform Our Understanding of the Past*, (Routledge, 2013); *Handbook of Data Visualization*, eds. Chun-houh Chen, Wolfgang Karl Härdle, Antony Unwin, (Springer, 2008).

Графикон 1. Распрострањеност и број творница у Краљевини Југославији према гранама индустрије²³

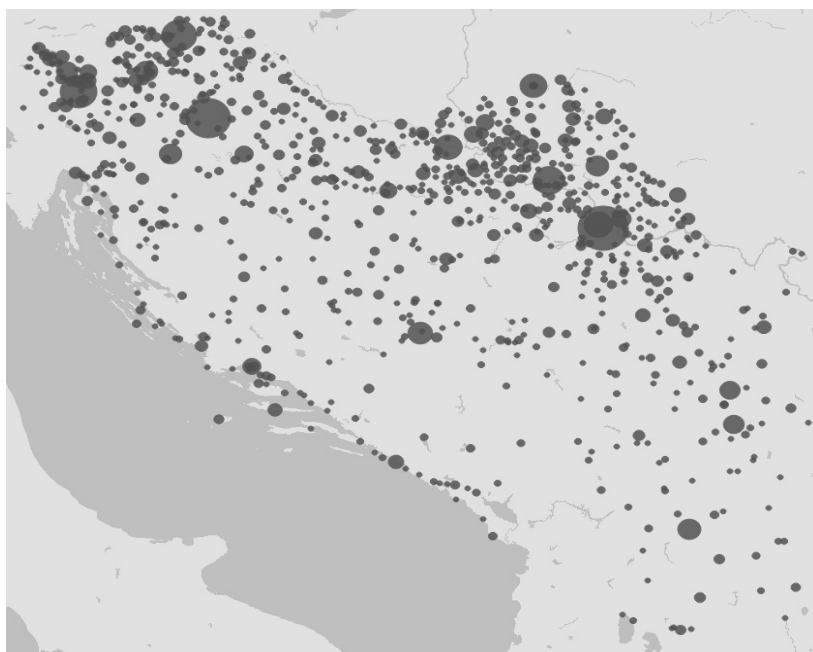
Извор: *Статистика индустрије Краљевине Југославије са адресаром индустријских предузећа*, 119–171.

У осталих осам индустријских грана евидентиране су 1.172 творнице, што је трећина од њиховог укупног броја: у индустрији метала било је 289 творница (6,75% од укупног броја творница) од чега су 140 (48,44%) биле машинске радионице и ливнице и машинске радионице за израду разних производа; у хемијској индустрији било је 245 творница (5,72%),

23 Услед политичких, административних и управних промена на простору Југославије, сачувани статистички подаци често нису упоредиви и није могуће континуирано пратити територијални принцип. Због значаја и ширег разумевања југословенске привреде у целини и контексту дугог трајања одређених економских процеса и индустријализације, податке смо приказали према „историјским областима“, иако су у Адресару представљени на основу бановина из 1941. године. Сама проблематика и питање „историјских области“ је изван оквира овог рада, с обзиром на низ територијално-административних промена током 19. и 20. века. Из тог разлога, решили смо да творнице представимо према регионалном и историјском принципу ослањајући се на економска и административна наслеђа аустроугарске управне поделе, Османског царства, Краљевине Србије и Црне Горе, Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца („Уредба о подели земље на области“, *Службене новине Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца*, IV, 92, 28. 4.1922, 1–2; „Закон о називу и подели Краљевине на управном подручју“, *Службене новине Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца*, I, 232, 4. 10. 1929. Видети и: Smiljana Đurović, „Da li su postojale ekonomske granice unutar jugoslovenskog istorijskog prostora 1918–1941?“, *Istorija 20. veka* 1–2/1992, 119–123; Светлана Радовановић, „Два века пописне статистике у Србији“, *Демографија: међународни часопис за демографска и остала друштвена истраживања* 2/2005).

највише у индустрији минералних уља и дестилерија угља и дрвета 110 (44,89%). Индустрија керамике и стакла бројала је 236 творница (5,51%) и у потпуности се заснивала на делатности 208 циглана и црепара (88,13%). У индустрији хартије било је 139 творница (3,25%) са 78 творница графичке индустрије (56,11%); у индустрији коже и крзна - 109 творница (2,55%) од чега је 67 фабрика чињене коже чинило 61,46%. Индустрија екстрактивног и везивног материјала била је заступљена са 97 творница (2,27%), од чега су 49 (50,51%) биле творнице у индустрији камена. Металуршка индустрија је имала свега 39 творница (0,91%) од којих су 15 (38,46%) биле ваљалонице гвожђа и других метала. Последњу категорију чиниле су разне индустрије²⁴ које су бројале 18 творница (0,42%).²⁵

Мапа 1. Распрострањеност индустријских творница 1938. године
у Краљевини Југославији

Извор: *Статистика индустрије Краљевине Југославије са адресаром индустријских предузећа*, 119–171.

24 У питању су четири радио-станице, шест творница дувана, једна радионица ортопедских израђевина и 7 предузећа индустрије разних „рецкарија“.

25 Упоредити са подацима Табеле 19: *Статистика индустрије Краљевине Југославије*, 25–30.

Изнети бројчани подаци добар су показатељ структуре индустрије у Краљевини. Обим пољопривредне и дрвне индустрије указује да се индустрија заснивала на преради лако доступних сировина (жита и дрва), док велико учешће одређених фабрика у свакој индустријској грани сведочи о постојању техничких слабијих и јефтинијих предузећа (млинови жита, стругаре, ткачнице, циглане и др.).

Прехрамбена и пољопривредна индустрија

Творнице у оквиру прехрамбене и пољопривредне индустрије биле су, као што је већ речено, најзаступљеније и чиниле су 32,19% од укупног броја творница. Очекивано, највише их је било распоређено на северу Краљевине. У Војводини их је било 32,95%, (454 творница), а у Хрватској и Славонији 25,47% (351 творница), што је чинило 58% од укупног броја у овој индустријској грани. Процентуални удео творница на територији Србије био је 16,84% (232 творнице), Словеније 10,96% (151), Далмације 5,44% (75), Јужне Србије 4,43% (61), Босне и Херцеговине 3,19% (44), а у Црној Гори свега 0,73 (10).

Доминантан број творница из домена пољопривредне индустрије апсолутно је у складу са карактером Краљевине Југославије као аграрне државе.²⁶ Пољопривредна производња чинила је највећи део бруто домаће производње и националног дохотка у висини од 63,29%, а запослена лица у пољопривреди, шумарству, сточарству и рибарству 76,3%, односно 5,09 милиона од 6,6 милиона становника (1931).²⁷ Као што смо навели, у овој индустрији најзаступљенији су били млинови жита (762), а готово половина њих налазила се на територији Војводине. Таква територијална расподела није била само последица природних особина земље на северу југословенске краљевине, већ и економске политике Аустроугарске монархије у 19. веку која је тежила развоју прехрамбене индустрије на територији Војводине ради потреба читавог тржишта царевине. То је,

26 О прехрамбеној и пољопривредној индустрији Краљевине Југославије видети: Nikola Vučo, *Poljoprivreda Jugoslavije: 1918–1941*, (Београд: Rad, 1958); Момчило Исић, *Сељаштво у Србији: 1918–1941. Књ. 1, Социјално-економски положај сељаштва*, (Београд: Институт за новију историју Србије, 2000); Jozo Tomasevich, *Peasants, politics, and economic change in Yugoslavia*, (Stanford: Stanford University Press, 1955); Милан Лазич, *Пољопривредна производња у Краљевини Југославији: (1919–1940. године): упоредни преглед производње по покрајинама и бановима*, (Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 1999); Nikola Vučo, *Agrarna kriza u Jugoslaviji 1930–1934*, (Београд: Prosveta, 1968) и др.

27 Mirković, *Ekonomska historija Jugoslavije*, 36; Rafailović, “Economic Structure of the Population in the Kingdom of SCS”, 94–95; Јелена Рафаиловић, „Аграрне реформе на Балкану после Првог светског рата – упоредни преглед основних карактеристика“, *Годишњак за друштвену историју* 3/2019, 9–10.

пак, између два светска рата, уз хроничне проблеме пољопривреде попут екстензивне производње, аграрне пренасељености, недостатка капитала, агротехничке заосталости и међународне економске кризе, утицало на слаб развој млинске индустрије, с обзиром да огроман број наслеђених млинова Аустроугарске монархије није био предвиђен за тржиште Краљевине Југославије.²⁸

Мапа 2. Распрострањеност творница прехранбене и пољопривредне индустрије 1938. године у Краљевини Југославији

Извор: *Статистика индустрије Краљевине Југославије са адресаром индустријских предузећа*, 119–171.

Дрвна индустрија

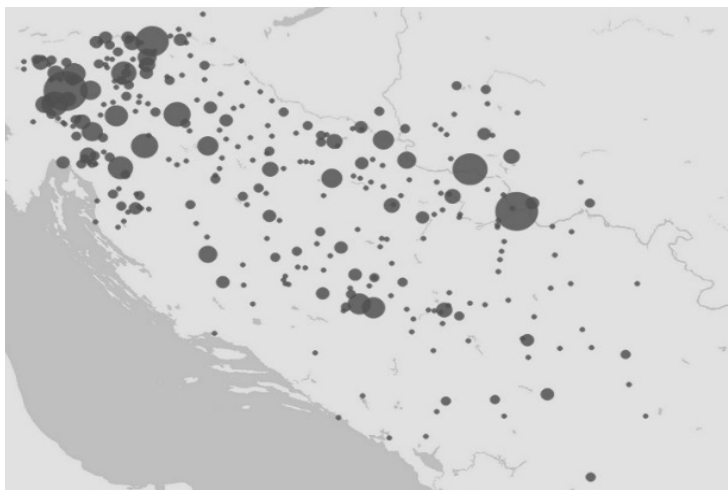
Једна од водећих грана индустрије у Југославији била је дрвна индустрија.²⁹ Богатство Југославије у шумским просторима илуструје

28 Čehak, „Neki aspekti i rezultati industrijalizacije Vojvodine do 1914. godine“, 74–77; Teodor Avramović, *Privreda Vojvodine od 1918. do 1929/30. godine s obzirom na stanje pre Prvog svetskog rata*, (Novi Sad: Matica srpska, 1965), 152–171; Đerđ Gal, „Privreda Vojvodine između dva svetska rata: 1918–1941“, *Acta Historico-oeconomica Iugoslaviae* 7/1980.

29 Видети више: Branislav Begović, *Razvojni put šumske privrede u Bosni i Hercegovini u periodu austrougarske uprave (1878–1918) sa posebnim osvrtom na eksploataciju šuma i industrijsku preradu drveta*, (Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine,

податак да је 28,3% укупне површине државе био под шумом.³⁰ Дрвна индустрија бројала је 622 творнице међу којима су биле најзаступљеније пилане, односно стругаре. Колико су биле значајне у привреди Југославије говори и податак Ј. Лакатоша о постојању 2.139 стругара крајем 20-их година, од најпримитивнијих поточара до модерних постројења.³¹ *Статистика индустрије* је, пак, пратила само стругаре које су располагале најмање једним брзоходним или пуним *гатером*³² димензија од најмање 650/600mm и њих је било 409.³³ Развој дрвне индустрије био је и у директној вези са иностраном потражњом, што је утицало на високу вредност извоза дрвета и дрвних прерађевина.³⁴

Мапа 3. Распрострањеност творница дрвне индустрије 1938. године у Краљевини Југославији

Извор: *Статистика индустрије Краљевине Југославије са адресаром индустријских предузећа*, 119–171.

1978); Smiljana Đurović, „Zavodenje dirigovane drvne privrede u međuratnoj Jugoslaviji“, *Acta Historico-oeconomica Iugoslaviae* 10/1983; Zdenka Šimončić, „Дрвна индустрија Хрватске у господарској кризи 1930–1934. године“, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu* 8/1976. и др.

30 Šimončić, „Дрвна индустрија Хрватске у господарској кризи 1930–1934. године“, 170–171; Ђуричић, *Наша народна привреда и национални приход*, 116–146.

31 Lakatoš, *Jugoslovenska privreda. Jubilarно izdanje „Jugosl. Lloydа“*, 115–122, 227–228.

32 Гатер је машинска тестера са више сечива за обраду дрвета у стругарима.

33 *Статистика индустрије Краљевине Југославије*, 25.

34 Lakatoš, *Jugoslovenska privreda*, 115–122, 227–228; Ђуричић, *Наша народна привреда и национални приход*, 116–146; Mirković, *Ekonomска historija Jugoslavije*, 374–375.

Територијални распоред творница указује да је дрвна индустрија била најприсутнија на простору Словеније са 207 творница (33,28%), затим у Хрватској и Славонији са 190 творница (30,55%), а тек потом у Босни и Херцеговини са 92 творнице (14,79%). Ове три регије биле су и најбогатије шумом – више од половине укупне површине БиХ било је прекривено шумом, 41,3% Словеније покривале су шуме, док је трећина (33,7%) територије Хрватске и Славоније била под шумом.³⁵ Остале регије бележиле су мањи број творница: Србија 62 (9,97%), Војводина 53 (8,52%), Јужна Србија и Црна Гора по 8 (1,29%) и Далмација 2 (0,32%). На стање дрвне индустрије није утицала само величина површине под шумом, већ и квалитет и врста шуме. Иако је 28,1% Далмације формално био под шумом, она је имала свега две творнице јер „те `шуме` у Далмацији једва могу да се назову тим именом, јер су то уз ријетке изнимке, заправо – шикаре“.³⁶

Електричне централе

Распрострањеност електричних централа пратила је, како обим електрификације Краљевине, тако и развијеност региона, при чему је предњачила Дравска бановина која је била 63,9% електрификована.³⁷ *Статистика индустрије* је представила податке о творницама које су биле у могућности да располажу генераторима укупне снаге од 15kW. Од 593 електричне централе највише их је било у Словенији (130 или 21,92% од укупног броја централа), потом у Хрватској и Славонији 125 (21,08%), Србији 111 (18,72%) и Војводини 94 (15,85%). Јужни делови државе имали су укупно 133 електричне централе. Другим речима, на територији Словеније која се простирала на 16.197 km² постојао је приближно исти број електричних централа као на простору Јужне Србије (32 творнице или 5,40%), Црне Горе (12/2,02%), Босне и Херцеговине (63/10,62%) и Далмације (26/4,38%) које су обухватале површину од 121.000 km².³⁸

35 Lakatoš, *Jugoslovenska privreda*, 115.

36 *Isto*.

37 Đurović, *Državna intervencija u industriji Jugoslavije*, 176–196.

38 Ради прорачуна, подаци о површинама регија преузети су из: Lakatoš, *Privredni almanah Jugoslovenskog lloyda*, V, 1; *Статистички годишњак Краљевине Србије, 1907–1908*, vol. XII, (Београд: Управа државне статистике, 1913), 2–3.

Мапа 4. Распрострањеност електричних централа 1938. године у Краљевини Југославији

Извор: *Статистика индустрије Краљевине Југославије са адресаром индустријских предузећа*, 119–171.

Наведени подаци одговарају чињеници да је електрификација у највећем делу државе тек била започета и да економска и политичка елита југословенске краљевине, и поред извесних покушаја и пројеката није урадила довољно у области енергетике. О томе сведочи и чињеница коју наводи С. Ђуровић, да од свих држава у Европи само Југославија није донела Закон о електрификацији.³⁹

Текстилна индустрија

Текстилна индустрија била је међу водећим индустријама у Краљевини Југославији са 515 творница.⁴⁰ На територији Војводине пословало је највише, 175 творница (29,51%), у Словенији их је било 124 (24,08%) а у Хрватској 117 (19,73%). У Војводини су доминирало 67 кудељара (38%) што је, опет, обележје пољопривредног карактера привреде на том про-

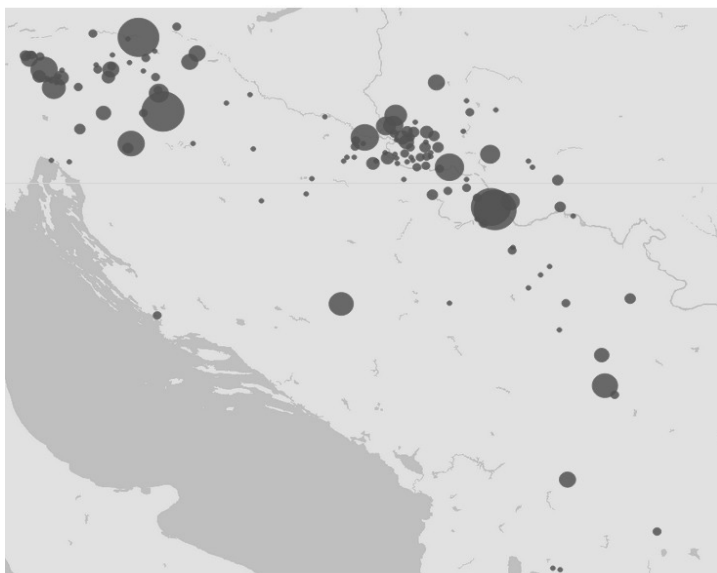
39 Ђуровић, *Државна интервенција у индустрији Југославије: (1918–1941)*, 193.

40 О индустрији текстила у Краљевини Југославији видети: France Kresal, *Tekstilna industrija v Sloveniji, 1918–1941*, (Ljubljana: Borec, 1976); Zdenka Šimončič Bobetko, *Razvoj tekstilne industrije u Hrvatskoj u razdoblju između dva svjetska rata, 1918–1941*, (Zagreb: magistarski rad u rukopisu, 1979); Јелена Рафаиловић, *Развој индустрије на Балкану: текстилна индустрија у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца и Бугарској 1919–1929.*, (Београд: Институт за новију историју Србије, 2018) и др.

стору. У Србији је радила 71 творница (11,97%), у Босни и Херцеговини 15 (2,53%), у Јужној Србији 11 (1,85%) и у Далмацији две (0,34%).

Изузимајући Војводину, у којој су деловале технички најједноставније творнице, концентрисање текстилне индустрије на подручјима Словеније и Хрватске било је последица низа фактора, на првом месту наслеђа предратне текстилне индустрије⁴¹ и „близине са аустријским тржиштем“, захваљујући којима је приступ сировинама, машинама и полуфабрикатима био олакшан.⁴² У Србији је приметно концентрисање текстилних радионица дуж моравско-вардарске долине у индустријским центрима Београду, Младеновцу, Параћину, Нишу и Лесковцу, што је такође био одраз наслеђене индустрије 19. века.⁴³

Мапа 5. Распрострањеност творница текстилне индустрије 1938. године у Краљевини Југославији

Извор: *Статистика индустрије Краљевине Југославије са адресаром индустријских предузећа*, 119–171.

41 Vladimir Pertot, *Ekonomika međunarodne razmjene Jugoslavije. Knj. 1, Analiza razdoblja između 1919. i 1968. godine*, (Zagreb: Informator, 1971), 6.

42 Zdenka Šimunčić, „Osnovne karakteristike industrijskog razvitka na području Hrvatske u međuratnom razdoblju 1918-1941“, *Acta Historico-oeconomica Iugoslaviae* 1/1974, 63.

43 Рафаиловић, *Развој индустрије на Балкану: текстилна индустрија*, 94–95, 101.

Остале индустрије

Остале индустрије, мада од изузетног технолошког, развојног и економског значаја, биле су далеко мање заступљене од претходно приказаних индустријских грана. Индустрија керамике и стакла, хемијска индустрија, индустрија прераде метала, индустрија хартије, индустрија коже и крзна, екстрактивна и везивна индустрија, металуршка индустрија, металургија, дуванска индустрија и један мањи број разних индустрија бројали су 1.172 творнице и чинили су нешто мање од трећине целокупне индустрије (27,3%).

Табела 1. Број творница и процентуално учешће индустрије керамике и стакла, хемијске индустрије и индустрије прераде метала према регионима 1938. године

	Инду- стрија ке- рамике и стакла	%	Хе- мијска инду- стрија	%	Инду- стрија прераде метала	%
Словенија	47	19,92%	66	26,94%	66	22,84%
Хрватска и Славонија	63	26,69%	65	26,53%	71	24,57%
Војводина	56	23,73%	39	15,92%	59	20,42%
Србија до 1912.	43	18,22%	37	15,10%	67	23,18%
Босна и Хер- цеговина	15	6,36%	16	6,53%	13	4,50%
Далмација	3	1,27%	14	5,71%	7	2,42%
Јужна Србија	7	2,97%	7	2,86%	6	2,08%
Црна Гора	2	0,85%	1	0,41%		0,00%
Укупно	236	100	245	100	289	100

Извор: *Статистика индустрије Краљевине Југославије са адресаром индустријских предузећа*, 119–171.

У табелама 1 и 2 представљене су творнице према регионима и њихово процентуално учешће. Индустрија прераде метала и хемијска индустрија су махом биле концентрисане на простору Словеније, Хрватске и Славоније, Војводине и Србије. У индустрији прераде метала у Словенији преовлађивале су машинске радионице, ливнице и творнице котлова и лимене робе, док су у хемијској индустрији преовлађивале фабрике

минералних уља и дестилерије угља и дрвета. Босна и Херцеговина, Далмација, Јужна Србија и Црна Гора имале су слабо развијену индустрију прераде метала и хемијску индустрију – чињеница да је укупан број фабрика на њиховим територијама био мањи од било које поменуте регије, само даље показује несразмерност развијености индустрије међу регијама.

Посебно ћемо поменути индустрију керамике и стакла чији се значај огледа у цигларско-црепарској производњи. Ниједна друга индустријска грана нема такву хомогеност индустрије (у смислу постојања само једне врсте фабрика) – од 236 творница ове индустријске гране, циглане и црепаре чине чак 208, односно 88,13%. Највише их је било у Хрватској, Славонији и Војводини, нешто мањи број у Србији и Словенији, док јужни крајеви поново бележе далеко мањи број творница.

Табела 2. Број творница и процентуално учешће индустрије керамике и стакла, хемијске индустрије и индустрије прераде метала према регионима 1938. године

	Инд. хартије и стак- ла	%	Инд. коже и крзна	%	Инд. екст. и вез. мат.	%	Метал. инду- стрија	%
Слове- нија	39	28,06%	50	45,87%	14	14,43%	21	53,85%
Хрватска	23	16,55%	19	17,43%	20	20,62%	2	5,13%
Војводи- на	26	18,71%	19	17,43%	12	12,37%	1	2,56%
Србија до 1912.	36	25,90%	16	14,68%	21	21,65%	6	15,38%
Босна и Херцего- вина	3	2,16%	4	3,67%	11	11,34%	4	10,26%
Далма- ција	7	5,04%			16	16,49%	3	7,69%
Јужна Србија	5	3,60%	1	0,92%	2	2,06%	2	5,13%
Црна Гора					1	1,03%		0,00%
Укупно	139	100	109	100	97	100	39	100

Извор: *Статистика индустрије Краљевине Југославије са адресаром индустријских предузећа*, 119–171.

Распоред творница хартије, коже и крзна одговара претходним територијалним моделима. На северу државе творнице хартије чиниле су 89,21, а коже и крзна чак 95,41%. Нешто другачији био је распоред творница екстрактивног и везивног материјала. Осим Јужне Србије и Црне Горе које су имале свега три фабрике, у остатку државе размештај фабрика био је уједначен. Далмација је у овој индустрији бележила 16 фабрика, најпре у индустрији цемента, па су највеће фабрике цемента биле ситуиране управо на овом подручју.

Више од половине творница металуршке индустрије (21) налазило се у Словенији, где је највише фабрика било у власништву Крањске индустријске дружбе у Јесеницима. За развој ове индустрије у Словенији најзаслужнији је привредни процес створен на размеђу векова у виду вертикалног ланца производње у Аустроугарској. Сировине, угаљ и гвожђе прерађивани су у Трсту у гвоздене полуге и превозили до ваљаонице у Јесеницама, а потом на даљу прераду у Шторе или Раван, па тек онда на финализацију у Аустрију.⁴⁴ На територији Србије било је шест творница од чега су четири чиниле смедеревске творнице *Сартида*. Остали региони бележили су до пет предузећа ове индустријске гране.

Закључак

Распоред фабрика потврђује постојеће тезе да је индустрија у Краљевини Југославији била изузетно неравномерно распоређена и да су регионалне разлике у сваком сегменту индустрије биле присутне. Северни крајеви државе били су привредно напреднији, не само због квантитативно већег броја творница, већ и због присуства модернијих фабричких постројења. На простору Словеније, Хрватске, Славоније и Војводине налазило се 69% индустријских творница што апсолутно потврђује регионалну неуједначеност индустрије. Други закључак, на који нас упућује анализа *Адресара* творница, јесте да се индустрија заснивала на преради лако доступних сировина (жита и дрва), док велико учешће специфичних врста фабрика у индустријским гранама сведочи о постојању техничких слабијих и јефтинијих предузећа (млинови жита, стругаре, ткачнице, циглане и др.).

44 Pertot, *Ekonomika međunarodne razmjene Jugoslavije*, 6.

Питање узрока привредне хетерогености регије и саме (не)развијености индустрије, као и друге анализе које омогућава статистичка грађа у овом обиму рада нисмо били у могућности да представимо. Узроци наслеђеног привредног стања 19. века, различит индустријски развој земље током две деценије постојања, удаљеност од богатих западних градских центара и главних трговинских путева, приступачност сировинама, развијеност електричне мреже, радна снага, демографска структура, обим унутрашњег и спољашњег тржишта и климатски услови – само су неки од фактора које би требало узети у обзир приликом будућих анализа структуре индустрије у југословенској краљевини.

Резиме

У чланку је приказана територијална распрострањеност творница на основу списка индустријских предузећа у *Статистици индустрије Краљевине Југославије са адресаром индустријских предузећа* објављеној 1941. године од стране Министарства трговине и индустрије. *Статистика индустрије* представља једини системски и систематски приказ југословенске индустрије, али индустрије у ужем смислу, односно фабричке производње без рударства. Основу за испитивање представља списак од 4.280 творница према гранама, врстама и подврстама индустрије. Анализа размештаја фабрика потврдила је постојеће тезе, да је индустрија у Краљевини Југославији била изузетно неравномерно распоређена и да су регионалне разлике у сваком сегменту индустрије биле присутне. Северни крајеви државе били су привредно напреднији, не само због квантитативно већег броја творница, већ и због присуства модернијих фабричких постројења. Други закључак, на који нас упућује анализа *Адресара* творница, јесте да се индустрија заснивала на преради лако доступних сировина (жита и дрва), док доминација специфичних врста фабрика у индустријским гранама указује на постојање техничких слабијих и јефтинијих предузећа (млинови жита, стругаре, ткачнице, циглане и др.).

Sources and Literature

- Министарство финансија, Одељење царина. *Statistika spoljne trgovine Kraljevine Jugoslavije za 1929 godinu*. Beograd, 1930. (cyrillic)
- Министарство трговине и индустрије, *Statistika industrije Kraljevine Jugoslavije sa adresarom industriskih preduzeća*. Beograd, 1941.
- *Službene novine Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*, 1922, 1929.

- Središnji ured za osiguranje radnika, *Petnaest godina Središnjeg ureda za osiguranje radnika: 1922–1937*. Zagreb, 1938.
- Uprava državne statistike, *Statistički godišnjak Kraljevine Srbije, 1907–1908*. Vol. XII, Beograd, 1913.
- *Zakon o radnjama (Obrtni zakon): od 5. novembra 1931 god.: upotpunjen sa najnovijim uredbama i pravilima*. Zagreb: Tipografija, 1933.

- Avramović, Teodor. *Privreda Vojvodine od 1918. do 1929/30. godine s obzirom na stanje pre Prvog svetskog rata*. Novi Sad: Matica srpska, 1965.
- Begović, Branislav. *Razvojni put šumske privrede u Bosni i Hercegovini u periodu austrougarske uprave (1878–1918) sa posebnim osvrtom na eksploataciju šuma i industrijsku preradu drveta*. Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 1978.
- Bjelajac, Mile. *Vojska Kraljevine SHS/Jugoslavije 1923–1935*. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 1994.
- Bobetko, Zdenka Šimončić. *Razvoj tekstilne industrije u Hrvatskoj u razdoblju između dva svjetska rata, 1918–1941*. Zagreb: magistarski rad u rukopisu, 1979.
- Combes, Pierre-Philippe, Thierry Mayer, Jacques-François Thisse. *Economic Geography, The Integration of Regions and Nations*. Princeton University Press, 2008.
- Čalić, Mari-Žanin. *Socijalna istorija Srbije 1815–1941: usporeni napredak u industrijalizaciji*. Beograd: Clio, 2004. (Cyrillic)
- Čehak, Kalman. „Neki aspekti i rezultati industrijalizacije Vojvodine do 1914. godine“. *Acta Historico-oeconomica Iugoslaviae, Časopis za ekonomsku povijest Jugoslavije* 1/1974, 88–99.
- Dimitrijević, Sergije. *Privredni razvitak Jugoslavije od 1918–1941 godine*. Beograd: Visoka škola političkih nauka, 1961.
- Đuričić, V. M., Tošić, M.B., Vegner A., Rudčenko P., Đorđević M.R. *Naša narodna privreda i nacionalni prihod*. Sarajevo: Državna štamparija, 1927. (Cyrillic)
- Đurović, Smiljana. „Da li su postojale ekonomske granice unutar jugoslovenskog istorijskog prostora 1918–1941?“. *Istorija 20. veka* 1–2/1992, 111–124.
- Đurović, Smiljana. *Državna intervencija u industriji Jugoslavije: (1918–1941)*. Beograd: Institut za savremenu istoriju, 1986.
- Đurović, Smiljana. „Zavođenje dirigovana drvne privrede u međuratnoj Jugoslaviji“. *Acta Historico-oeconomica Iugoslaviae, Časopis za ekonomsku povijest Jugoslavije* 10/1983, 117–142.
- Festetić, Miroslav. „Predgovor“. *Zakon o radnjama (Obrtni zakon): od 5. novembra 1931 god.: upotpunjen sa najnovijim uredbama i pravilima*. Zagreb: Tipografija, 1933.

- Gregorić, Cvetko. „Naša industrija“. *Jubilarni zbornik života i rada Srba, Hrvata i Slovenaca, 1918–1928, I deo*. Beograd: izdanje Matice živih i mrtvih SHS, 1928. (Cyrillic)
- Kresal, France. *Tekstilna industrija v Sloveniji, 1918–1941*. Ljubljana: Borec, 1976.
- Fujita, Masahisa, Paul Krugman, Anthony J. Venables. *The Spatial Economy, Cities, Regions, and International Trade*. Massachusetts: MIT, 1999.
- Gal, Đerđ. „Privreda Vojvodine između dva svetska rata: 1918–1941“. *Acta Historico-oeconomica Iugoslaviae* 7/1980, 71–92.
- Garretsen, Harry, Ron Martin. “Rethinking (New) Economic Geography Models: Taking Geography and History More Seriously“. *Spatial Economic Analysis* 2/2010, 127–160. DOI: 10.1080/17421771003730729
- *Handbook of Data Visualization*, eds. Chen, Chun-houh, Wolfgang Karl Härdle, Antony Unwin. Springer, 2008.
- Isić, Momčilo. *Seljaštvo u Srbiji: 1918–1941. Knj. 1, Socijalno-ekonomski položaj seljaštva*. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2000. (Cyrillic)
- Karaman, Igor. „Osnovna obilježja razvitka industrijske privrede u severnoj Hrvatskoj do Prvoga svjestkog rata“. *Acta Historico-oeconomica Iugoslaviae* 1/1974, 37–59.
- Krugman, Paul. *Development, Geography, and Economic Theory*. Massachusetts: MIT, 1995.
- Kukić, Leonard, Stefan Nikolić. “Regional industrialization in Yugoslavia“. *An Economic History of Regional Industrialization*, ed. Robin C.M. Philips Bas van Leeuwen, Erik Buyst, 79–100. Routledge, 2020.
- Kukoleča, Stevan M. *Industrija Jugoslavije: 1918–1938*. Beograd: Balkanska štampa, 1941.
- Lakatoš, Joso. *Jugoslovenska privreda. Jubilarno izdanje “Jugosl. Lloyd”*. Zagreb: Jugoslovenski Lloyd, 1933.
- Lakatoš, Joso. *Privredni almanah Jugoslovenskog lloyda*. Zagreb: Jugoslovenska štampa d. d., 1929.
- Lazić, Milan. *Poljoprivredna proizvodnja u Kraljevini Jugoslaviji: (1919–1940. godine): uporedni pregled proizvodnje po pokrajinama i banovima*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 1999. (Cyrillic)
- Manić, Emilija. „Ekonomska geografija na početku novog milenijuma – osvrt na ‘novu ekonomsku geografiju’“. *Teme* 4/2012, 1819–1835.
- Mirković, Mijo. *Ekonomska historija Jugoslavije*. Zagreb: Informator, 1968.
- Stefan Nikolić. “Determinants of industrial location: Kingdom of Yugoslavia in the interwar period“. *European Review of Economic History* 22/2017, 101–133.
- Paskojević, Miroslav. „Statistička služba u Jugoslaviji“. *Socijalni arhiv* 8/1937, 157–175.

- Pertot, Vladimir. *Ekonomika međunarodne razmjene Jugoslavije. Knj. 1, Analiza razdoblja između 1919. i 1968. godine*. Zagreb: Informator, 1971.
- Popović, Novak, Mišić, Dušan. *Naša domaća privreda: faktori, stanje, unapređenje*. Beograd: G. Kon, 1929. (Cyrillic)
- Radovanović, Svetlana. „Dva veka popisne statistike u Srbiji“. *Demografija: međunarodni časopis za demografska i ostala društvena istraživanja* 2/2005, 33–43. (Cyrillic)
- Rafailović, Jelena. „Agrarne reforme na Balkanu posle Prvog svetskog rata – uporedni pregled osnovnih karakteristika“. *Godišnjak za društvenu istoriju* 3/2019, 7–35. (Cyrillic)
- Rafailović, Jelena. “Economic Structure of the Population in the Kingdom of SCS.“ *Tokovi istorije* 3/2019, 79–104. DOI: 10.31212/tokovi.2019.3.raf.79-104
- Rafailović, Jelena. *Razvoj industrije na Balkanu: tekstilna industrija u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca i Bugarskoj 1919–1929*. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2018. (Cyrillic)
- Staley, David J. *Computers, Visualization, and History: How New Technology Will Transform Our Understanding of the Past*. Routledge, 2013.
- Šimončić, Zdenka. „Drvena industrija Hrvatske u gospodarskoj krizi 1930–1934. godine“. *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu* 8, 1/1976, 167–275.
- Šimončić, Zdenka. „Osnovne karakteristike industrijskog razvitka na području Hrvatske u međuratnom razdoblju 1918–1941“. *Acta Historico-oeconomica Iugoslaviae* 1/1974, 61–78.
- Šorn, Jože. „Doprinos proučavanju problema „industrijska revolucija u jugoslovenskim zemljama (s osobitim obzirom na Sloveniju)“. *Acta Historico-oeconomica Iugoslaviae* 1/1974, 141–145.
- Tomasevich, Jozo. *Peasants, politics, and economic change in Yugoslavia*. Stanford: Stanford University Press, 1955.
- Vučo, Nikola. *Agrarna kriza u Jugoslaviji 1930–1934*. Beograd: Prosveta, 1968.
- Vučo, Nikola. „Pogled na industrijsku revoluciju u Srbiji u XIX veku“. *Acta Historico-oeconomica Iugoslaviae* 1/1974, 79–97.
- Vučo, Nikola. *Poljoprivreda Jugoslavije: 1918–1941*. Beograd: Rad, 1958.
- Vučo, Nikola. *Razvoj industrije u Srbiji u XIX veku*. Beograd: SANU, 1981. (Cyrillic)

Summary

Jelena Rafailović

TERRITORIAL DISTRIBUTION OF INDUSTRIAL ENTERPRISES IN THE KINGDOM OF YUGOSLAVIA IN 1938

Abstract: The paper presents an effort to determine the territorial distribution of factories in the Kingdom of Yugoslavia in 1938, according to branches of industry using the data based on the list of industrial enterprises published in *Statistics of the Industry of the Kingdom of Yugoslavia* (1941). The paper also gives a brief overview of the source material on industry statistics and the very definition of an industrial enterprise.

Keywords: industry, Kingdom of Yugoslavia, statistical historical data, factory, industrial enterprise

The article shows the territorial distribution of factories based on the list of industrial enterprises from the *Statistics of Industry of the Kingdom of Yugoslavia with the address list of industrial enterprises* published by the Ministry of Trade and Industry in 1941. Industry statistics represent the only systematic and methodical presentation of Yugoslav industry in the narrower sense, i.e. only factory production, without mining. The basis for the research is a list of 4,280 factories according to branches, types and subtypes of industry. The analysis of the distribution of factories confirmed the existing theses that the industry in the Kingdom of Yugoslavia was extremely unevenly distributed and that regional differences were present in every segment of the industry. The northern parts of the country were economically more advanced, not only in quantitative terms and due to a larger number of factories, but also due to more modern factory capacities. The second conclusion, to which the analysis of the Factory Directory points us, is that the industry was based on the processing of easily available raw materials (grain and wood), while the dominance of specific types of factories in industrial branches indicates the existence of technically weaker and cheaper companies (grain mills, lathes, weaving mills, brick factories, etc.).